

FABIAN TRYL

Z DZIEJÓW ŚWIĘTEGO MIASTA
II: STOLICA ZJEDNOCZONEGO PAŃSTWA

Okres zjednoczonego państwa izraelskiego, chociaż często kwestionuje się jego historyczność, był czasem największego znaczenia Żydów w Palestynie w całej starożytności. Nic dziwnego, że nawet dzisiaj potomkowie Narodu Wybranego z sentymentem i tęsknotą wspominają okres panowania Dawida i Salomona, uważając ich za władców idealnych.

Centrum tego państwa stanowiła Jerozolima wybrana przez królów Izraela na stolicę i siedzibę najważniejszych instytucji administracyjnych. Był to mózg całego kraju – wydarzenia mające miejsce w tym mieście miały decydujący wpływ na stosunki w całej Palestynie. Wokół niego koncentrowało się zainteresowanie całego narodu i ono determinowało życie państwa. Dlatego należy zastanowić się, jak wyglądała Jerozolima będąca centrum życia państwowego, religijnego i gospodarczego. Tutaj z pomocą przychodzi archeologia, której osiągnięcia sprawiają, że opisy biblijne nabierają życia i stają się bardziej zrozumiałe.

Niniejsza praca stanowi bezpośrednią kontynuację mojego wcześniejszego artykułu poświęconego historii Jerozolimy, zanim została ona zdobyta przez Dawida¹. Uważny czytelnik dostrzeże brak w ostatniej jego części informacji poświęconych Świątyni jerozolimskiej pomimo jej znaczenia dla państwa

Mgr FABIAN TRYL stypendysta-doktorant w Katedrze Historii Starożytnej Instytutu Historii KUL; adres do korespondencji: e-mail: tryfab@kul.lublin.pl

¹ F. T r y l, *Z dziejów Świętego Miasta I: Jerozolima przed Izraelitami*, „Roczniki Humanistyczne”, 51(2003), z. 2, s. 29-43.

izraelskiego. Jest to świadome pominięcie, gdyż budowla ta zasługuje na osobne omówienie, a poniższa praca zajmuje się raczej „świecką” historią Świętego Miasta.

A. ZDOBYCIE MIASTA PRZEZ DAWIDA

W okresie, kiedy Jerozolima została zdobyta przez Dawida, zamieszkiwał ją tajemniczy lud Jebuzytów pochodzący prawdopodobnie z terenów dawnego Imperium Hetytów².

Lud ten pojawia się w Biblii w kilku miejscach – m.in. w Rdz 10, 15-19; 15, 21; Wj 3, 8-17; 1 Krn 1, 13-14; Ez 16, 3. W Tablicy Narodów Jebuzyci wymieniani są jako potomkowie Kanaana (Rdz 10, 16). Ponieważ tablica ta wydaje się zorganizowana według różnych kryteriów – etno-politycznych, językowych, geograficznych, genealogicznych, społeczno-ekonomicznych i kulturowych (10, 5. 20. 31) – precyzyjne znaczenie terminu „Jebuzyci” jest ciągle dyskutowane. Prawdopodobne wydaje się, że lud ten pojawia się wśród potomków Kanaana tylko dlatego, że zamieszkiwał kraj Kanaan³.

Trudno jednak powiedzieć, kiedy ich historia zaczęła się wiązać z Jerozolimą. Możliwe, że osiedlili się tu w XIV-XIII w. przed Chr. niedługo przed pojawieniem się Izraelitów⁴. Pewną wskazówką dotyczącą Jebuzytów może być Ez 16, 3 – „tak mówi Pan Bóg do Jerozolimy: Z pochodzenia swego i urodzenia swego jesteś z ziemi Kanaan. Ojciec twój był Amorytą, a matka twoja Hetytką”. Wspomnieć należy tu także znanego mieszkańca Jerozolimy, jakim był Uriasz Hetyta mający dom w obrębie miasta. Równie interesujące

² B. M a z a r, *The Early Israelite Settlement in the Hill Country*, BASOR 241(1981), s. 79. Natomiast N. P. Lemche (*The Canaanites and Their Land. The Tradition of the Canaanites* (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 110), Sheffield 1991, s. 78) uważa, że Jebuzyci oraz kilka innych narodów przedizraelskich stanowią po prostu wymysł pisarza biblijnego i nigdy realnie nie istnieli.

³ S. A. R e e d, *Jebus (Place)*, w: *Anchor Biblical Dictionary*, ed. D. N. Freeman, New York 1997 (electronic edition) (dalej cyt.: ABD). Często podważa się także autentyczność samej Tablicy Narodów, np. B. Oded (*The Table of Nations (Genesis 10) – A Socio-cultural Approach*, ZAW 98(1986), s. 16) stwierdza, że powstała ona nie wcześniej niż w VIII w. przed Chr. i nie odzwierciedla żadnej rzeczywistości historycznej. Zob. także: J. S. S y n o w i e c, *Początki świata i ludzkości według Księgi Rodzaju*, Kraków 2001, s. 285-316 – który wyodrębnia tu co najmniej dwa źródła, z których korzystać miał autor-kompilator „tablicy”.

⁴ A. Lebanon (*Jebus, Jebusites*, w: *Encyclopedia Judaica*, vol. 9, k.1307) uważa, że lud zamieszkujący wówczas Jerozolimą był mieszkanką Jebuzytów i Hetytów.

jest imię posiadacza Wzgórza Świątynnego, który prawdopodobnie był także władcą miasta w czasie, kiedy zajął je Dawid. Określa się go jako Arauna, co wydaje się nie być imieniem osobowym, ale raczej słowem huryckim *ewrine* (pan), używanym również w języku hetyckim oraz ugaryckim (jako imię osobowe). Pozwala to, jak wspomniano już wyżej, łączyć Jebuzytów z Hetytami⁵.

Ciekawe, że hebrajska forma nazwy Jebuzytów występuje w liczbie pojedynczej – może się więc odnosić nie do wszystkich mieszkańców Jerozolimy, ale tylko do osoby zasiadającej wówczas na tronie miasta⁶. Jest to problem budzący duże spory. Na przykład G. E. Mendenhall przypuszcza, że lud ten może być łączony z amorycką nazwą *Jabusum* lub z osadą Jabesz-Gilead⁷.

Interesujące jest, że Biblia zawiera dwa opisy zdobycia miasta – Joz 15, 63 mówi, że dokonało tego plemię Judy w okresie, kiedy osiedlało się ono na terenie sobie wydzielonym. Jednak dalej w Sdz 1, 21 i Księgach Samuela okazuje się, że Jerozolima jest ciągle niezależnym miastem kananejskim. Różnie próbowano tłumaczyć ten fakt, m.in. B. Mazar zakłada, że plemiona izraelskie, wchodząc do Palestyny, sprzymierzyły się z miastami hiwwickimi położonymi na północny-zachód i zachód od Jerozolimy, z których najważniejszy był Gibeon. Mógł on być wasalem Adonizedeka, władcy jerozolimskiego, który stał na czele przymierza królów amoryckich – jednak Jozue zdołał ich pokonać. Spowodowało to upadek znaczenia miasta, ale nie zostało ono zajęte. Zniszczyła je dopiero druga fala Izraelitów (plemiona Lei). Później osiedlili się tu Amoryci, a następnie Jebuzyci, którzy odremontowali i umocnili miasto⁸. Inni badacze przypuszczają, że mogło dojść do zajęcia

⁵ B. M a z a r, *Jerusalem. The Early Periods and the First Temple Period, History*, w: *The New Encyclopedia of the Archaeological Excavations in the Holy Land*, t. II, s. 699 (dalej cyt.: *The New EAEHL*). Natomiast N. Wyatt ('*Araunah the Jebusite*' and the Throne of David, „*Studia Theologica*” 39(1985), s. 39-53) uważa wręcz, że ostatnim przedizraelskim władcą Jerozolimy był Uriasz Hetyta. Dawid pozbywając się go i poślubiając jego żonę Batszebę, którą zdobył siłą, zalegalizował swoją władzę w mieście.

⁶ W. G. E. W a t s o n, *David Ousts the City Ruler of Jebus*, VT 20(1970), s. 501-502.

⁷ G. E. Mendenhall (*The Tenth Generation. The Origins of the Biblical Traditions*, Baltimore 1973, s. 145) stwierdza, że nazwa ta jest wariantem słowa o nieznanym znaczeniu, pochodzącego z języka zachodniosemickiego z okresu Średniego Brązu.

⁸ B. M a z a r, *Jerusalem in the Biblical Period*, w: *Jerusalem Revealed. Archeology in the Holy City 1968-1974*, Jerusalem 1975, s. 4. H. J. Franken i M. Steiner (*Urusalim and Jebus*, ZAW 104(1992), s. 110-111) uważają, że brakuje śladów zamieszkania Jerozolimy między XVII a XIII w. przed Chr. Jebus – Jerozolima miała powstać na ruinach miasta Średniego Brązu jako część egipskich prób odzyskania zwierzchności nad Palestyną.

tylko części nieumocnionego wzgórza⁹. Jednak duża część uczonych odrzuca historyczność podwójnego zdobycia Jerozolimy¹⁰.

Opis zdobycia miasta przez Dawida jest bardzo niejasny i skażony. Polskie tłumaczenie *Biblii Tysiąclecia* brzmi następująco:

Razem ze swoimi ludźmi król wyruszył do Jerozolimy przeciw Jebusytom, zamieszkującym tę krainę. Rzekli oni do Dawida: „Nie wejdiesz tutaj, lecz odepchną cię ślepi i kulawi”. Oznaczało to: „Dawid tu nie wejdzie”. Dawid jednak zdobył twierdzę Syjon, to jest Miasto Dawidowe. Dawid w tym dniu powiedział: „Ktokolwiek pokona Jebusytów, zdobywając przejście podziemne, oraz ślepych i kulawych nienawistnych dla duszy Dawida ...[ten będzie wodzem]”. Stąd pochodzi powiedzenie: „Ślepiec i kulawy nie wejdą do wnętrza domu”. (2 Sm 5, 6-8).

Podobny opis zdobycia Jerozolimy podaje 1 Krn 11, 4-7:

I wyruszył Dawid z całym Izraelem na Jerozolimę, zwaną Jebus; mieszkańcami tamtejszego kraju byli Jebusyci. I rzekli mieszkańcy Jebus do Dawida: „Nie wejdiesz tutaj”. Dawid zdobył jednak twierdzę Syjon, to jest Miasto Dawidowe. I powiedział Dawid: „Ktokolwiek pierwszy pokona Jebusytów, będzie wodzem i księciem”. Joab, syn Serui, pierwszy wszedł do góry i został wodzem. Dawid zamieszkał w twierdzy, dlatego nazwano ją Miastem Dawidowym.

Ze względu na trudności z odczytaniem i zrozumieniem tekstu istnieje jednak kilka innych prób tłumaczeń tego opisu – np. dla 2 Sm 5: „Król i jego ludzie weszli do Jerozolimy, do jebuzycyckich mieszkańców kraju. I oni powiedzieli do Dawida: «Nie przychodź tutaj zanim nie oddalisz ślepych i kulawych». To znaczy: «Dawid tu nie wejdzie»”¹¹.

Z samym faktem zajęcia Jerozolimy przez Dawida wiąże się problem zaopatrzenia miasta w wodę. Dotychczas najczęściej uważano, że wodę dostarczano za pomocą sieci podziemnych tuneli, zwanych systemem Warrena, zaopatrzonych w schody i podziemne przejścia, na końcu których znajdowała

⁹ R. G. Boling (*Judges (Anchor Bible 7)*, Garden City 1975, s. 55-56) uważa, że doszło tu do połączenia dwóch tradycji – Judy, która zajęła część miasta oraz Beniaminitów – odpartych przez mieszkańców miasta.

¹⁰ Zob. np. G. Auld, *Judges I and History: A Reconstruction*, VT 25(1975), s. 251-285.

¹¹ S. Frolov, V. Orel, *David in Jerusalem*, ZAW 111(1999), s. 612; zob. także G. Brunet, *David et le Sinnôr*, w: *Studies in the Historical Books of the Old Testament*, ed. J. A. Emerton (Supplements to Vetus Testamentum 30), Leiden 1979, s. 84 – podaje tłumaczenie podobne do *Biblii Tysiąclecia*.

się studnia. Przeprowadzone badania pozwoliły stwierdzić, że system ten był w użyciu już od okresu Średniego Brązu.

Do czerpania miały służyć bukłaki spuszczone na linie do poziomu wody źródła Gihon¹². Wewnątrz miasta znajdowało się tylko wejście do tunelu – reszta była już poza miastem. Wodę dostarczał cały ciąg kanałów, których zakończeniem był basen, skąd woda była czerpana¹³.

Punkt ten miał stanowić „piętę Achillesa” systemu obrony miasta, którą wykorzystali Izraelici. Mianowicie Joab, naczelnny wódz oddziałów Dawida zaskoczył mieszkańców Jerozolimy, forsując ze swymi żołnierzami szyb studni (zwanej studnią Warrena) i zajmując miasto. Oddział miał przedostać się do miasta przez *sinnôr* – znaczenie tego wyrazu nie jest jednak do końca znane, chociaż tradycyjnie identyfikuje się go z pionowym szybem mającym stanowić część systemu doprowadzającego wodę do miasta. Najczęściej tłumaczy ten termin jako „rynna, ściek, rura, kanał, strumień wody” itp¹⁴. Nie są to jednak tłumaczenia, ale raczej interpretacje wysnute na podstawie tekstu, chociaż analiza porównawcza samego słowa wydaje się potwierdzać jego związek z ciekim wodnym¹⁵. Jednak na razie można powtórzyć za J. Simonsem, że takie jego „tłumaczenie” po prostu „pasuje do kontekstu, w jakim się pojawia”¹⁶.

Dopiero niedawno geolog-konsultant ekspedycji Shiloha, Dan Gill, stwierdził, że studnia Warrena jest naturalnym tworem skalnym, który znajdował się w tym miejscu od milionów lat. Co więcej okazało się, że tunel prowadzący do niej znajduje się na pograniczu dwóch warstw skalnych – górna część stanowił miękki wapień, natomiast dno było z twardego dolomitu.

¹² J. W i l k i n s o n, *Ancient Jerusalem: Its Water Supply and Population*, PEQ 106(1974), s. 36; zob. także: Z. A b b e l, A. A r b i t, *Some New Thoughts on Jerusalem's Ancient Water Systems*, PEQ 127(1995), s. 2-3.

¹³ Szczegółowy opis podziemnych tuneli całego systemu zamieszczają: R. R e i c h, E. S h u k r o n, *The System of Rock-Cut Tunnels near Gihon in Jerusalem Reconsidered*, RB 107(2000), s. 6-7.

¹⁴ Czyni tak m.in. *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament* (eds. L. Koehler, W. Baumgartner, vol. 3, Leiden 1996, s. 1038), podobne znaczenie podaje *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament* (ed. F. Brown, Oxford 1907, s. 857).

¹⁵ M. Görg (*Sinnôr – ein Versuch zur Wortdeutung*, BN 76(1995), s. 9-13) łączy ten termin z egipskim *d3j n jtrw*, który przetrwał w koptyjskim ΔINIOP oznaczającym „przejście przez rzekę, bród” ale także „kanał, akwedukt” itp. Przytacza również opinię M. Oeminga, że cały ten opis ma charakter metaforyczny i chodzi tutaj o pewne okaleczenie (kastrowanie?) pokonanych wrogów.

¹⁶ *Jerusalem in the Old Testament. Researches and Theories*, Leiden 1952, s. 169.

Prawdopodobnie pierwotnie przejście wyrobane było tylko w wapieniu, a mieszkańcy miasta długo nie wiedzieli o istnieniu pod ich stopami pionowego szybu. Dopiero później (ok. VIII w. przed Chr.) przy pogłębianiu systemu studnia została odkryta. Co więcej okazało się, że nie nadaje się ona do czerpania z niej wody. Pierwszy problem stanowiło bezpieczne podejście do brzegu studni tak, aby móc z niej wyciągnąć napełniony bukłak – okazało się to wręcz niemożliwe; inny problem stanowią liczne półki skalne wystające ze ścian, o które zaczepiało opuszczane naczynie. Porównano ją także do innych znanych studzien i stwierdzono, że liny, których używano do opuszczania i wyciągania naczyń, pozostawiają stopniowo na jej brzegach ślady. Takich śladów brak w studni Warrena¹⁷.

W 1995 r., w trakcie prac archeologicznych prowadzonych pod kierunkiem R. Reicha i E. Shukrona, na wschodnim stoku Miasta Dawida powyżej źródła Gihon odkryto pozostałości gigantycznych prac kamieniarskich oraz resztki budynku, czy raczej budowli. Odkrywczy stwierdzili, że są to prawdopodobnie szczątki twierdzy broniącej dostępu do źródła. Jej ściany miały ponad 3,6 m grubości, a zewnętrzne wymiary całości wynosiły około 13,5 na 14,5 m. Zbudowane z „cyklopich” głazów ściany ocalały do czwartej warstwy kamieni – niektóre z nich miały wymiary 180 cm długości, 90 cm wysokości i 90 cm szerokości. Twierdza ta stanowiła część większego systemu, który zabezpieczał mieszkańcom Jerozolimy dostęp do wody.

Przestrzeń wewnątrz tej baszty, gdzie znajdowało się źródło, mogła zostać wypełniona wodą w ciągu kilku sekund – musiało więc istnieć jakieś jej ujście. W trakcie dalszych prac odkryto duży kanał wyrobany w skale (określany jako kanał II), którego zadaniem było właśnie odprowadzanie wody poza tę budowlę. Biegł on w dół wschodniego krańca Miasta Dawida, gdzie przekształcał się w basen znajdujący się w południowym krańcu miasta. Na początku swego biegu, przy baszcie, kanał ów miał ponad 5 m głębokości i od 45 do 90 cm szerokości. Od strony powierzchni został on ostrożnie zabezpieczony warstwą kamieni o wadze do 2 ton. Górną część kanału wykonano w kształcie litery V i dlatego w trakcie jego przykrywania kamienie utkwily w jego górnej części pozostawiając poniżej od 1,8 do 3,6 m przestrzeni, którą mogła płynąć woda. Około 6 m od początku kanału II wykuto w skale dodatkowy tunel, który prowadził do prostokątnego, wyrobionego w skale basenu o wymiarach 3,6 na 3 m, którego głębokość nie została jak dotąd określona.

¹⁷ H. S h a n k s, *I Climbed Warren's Shaft (But Joab Never Did)*, BAR 25(1999), nr 6, s. 30-35.

Na północ od tego basenu odkryto fundamenty innej gigantycznej twierdzy (określonej jako Twierdza Basenu). Wykuta w skale południowa podstawa tej budowli jest pionowa i tworzy równocześnie północną krawędź basenu. Wyrównana za pomocą dłut płaszczyzna, nieznacznie pochylona w kierunku basenu, ma około 9 m wysokości. Powyżej tej podstawy stały dwa równoległe mury (o grubości około 3 m) zbudowane w kierunku wschód-zachód i wykonane z równie olbrzymich głazów jak te, z których wykonano budowlę przy źródle. Odkrywczy przypuszczają, że podobny budynek stał również z południowej strony basenu. Poziome rowki wycięte w powierzchni skały służyły prawdopodobnie jako zabezpieczenie dla drewnianej platformy tak, że kilku ludzi mogło równocześnie czerpać wodę.

Na podłodze Twierdzy Basenu, w szczelinach między kamiennymi blokami baszty znajdującej się przy źródle odkryto fragmenty ceramiki pochodzące z jednego tylko okresu, a mianowicie Średniego Brązu II. Skorupy te musiały się tam znaleźć w okresie bliskim powstaniu tych budowli. W kilku miejscach znaleziono także skorupy pochodzące z VIII-VII w. przed Chr., co świadczy, że w tym czasie kompleks ten został ostatni raz odwiedzony i najprawdopodobniej także ostatni raz użyty¹⁸.

Kanał II, zwany kanałem Siloam, biegnący wzdłuż wschodniej strony miasta, nie służył, jak początkowo zakładano, nawadnianiu pól¹⁹, gdyż brak mu bocznych odpływów. Cały system chroniony był przez nowoodkryty mur, który łączył się z twierdzami Źródła i Basenu stanowiąc razem z nimi zamknięty system umocnień, położony na stoku wzgórza²⁰.

Jak wynika z powyższych rozważań należy ostatecznie odrzucić hipotezę, że Jerozolimę zdobyto poprzez studnię, której jeszcze wtedy nie znano. Tak więc kwestia sposobu zdobycia miasta pozostaje ciągle otwarta, chyba że przyjmiemy pogląd H. Shanksa, który uważa, że Joab mógł dostać się do systemu wodnego miasta poprzez tunel wydrążony od strony doliny Cedronu²¹. Jest to jednak tylko hipoteza nie poparta żadnymi dowodami. Tak

¹⁸ R. Reich, E. Shukron, *Light at the End of the Tunnel*, BAR 25(1999), nr 1, s. 27-32.

¹⁹ Zakłada tak A. Figura (*Zabudowa akropolu w Jerozolimie od czasów panowania Dawida (ok. 1000 r. przed Chr.) do 586 przed Chr.*, RBL 41(1988), s. 495).

²⁰ H. Shanks, *Everything You Ever Knew about Jerusalem Is Wrong (Well, Almost)*, BAR 25(1999), nr 6, s. 25-27.

²¹ Tenzel, *Sprucing Up for Jerusalem's 3000th Anniversary*, BAR 21(1995), nr 1, s. 61.

więc termin *sinnôr* pozostaje ciągle tajemnicą dla biblistów²², którzy jednak proponują wiele hipotez próbujących wyjaśnić jego znaczenie.

Pojawiają się tu także tajemniczy „kulawi i ślepi” (2 Sm 5, 8), którzy spełniają nieznaną funkcję w obronie miasta – miało to świadczyć o potężnych umocnieniach miasta. Często interpretuje się to jako dowód na to, że władca Jebuzytów próbował zastosować jakąś formę magii lub też zastraszenia oblegających – „odejdźcie stąd albo spotka was to samo, co tych nieszczęśników na murach”²³. P. K. McCarter próbuje natomiast zastosować tu „rozszerzone” tłumaczenie słowa *sinnôr* – oprócz podanego powyżej „wodnego” znaczenia badacz ten dodaje do tego „gardło, tchawica”. Oznaczałoby to, że Dawid kazał tak uderzać zaatakowanego Jebuzytę, aby spowodować jego śmierć, co najłatwiej można było osiągnąć mierząc właśnie w szyję wroga. Panuje bowiem przekonanie, że kalecy nie cieszyli się sympatią Dawida²⁴, a ten sposób walki gwarantował, że takowych nie będzie.

G. W. Ahlström widzi tu natomiast nawiązanie do zwyczaju oddawania starców, chorych i ubogich sanktuariom – Jerozolima musiała mieć swoją świątynię królewską przejętą przez administrację Dawida (2 Sm 12, 20)²⁵.

Innym wyjaśnieniem z tym związanym jest zakaz wstępu kalekich do domu króla²⁶. Może tu także chodzić o sanktuarium jebuzyckie znajdujące się w mieście – kulawi i ślepi nie mogliby się więc zbliżać do świątyni. Chodzić mogło tu o niechęć do „innych”, którzy w wielu religiach traktowani byli jako odrzuceni przez bogów – wszystko co miało skazę fizyczną traktowane było jako przeklęte (np. Kpł 21, 18-20; Pwt 15, 21; Mch 1, 8). Tekst jest na tyle niejasny i skazony, że niektórzy badacze przypuszczają, że

²² Zob. opinie L. H. Vincent, *Le Sinnôr dans la prise de Jerusalem*, RB 33(1924), s. 357-370, G. Bressan, *L'Espugnazione di Sion...e il problema del Sinnôr*, Bb 25(1944), s. 346-381 oraz H. J. Stoebe, *Die Einnahme Jerusalems und der Sinnôr*, ZDPV 73(1957), s. 73-99.

²³ G. Brunet, *Les aveugles et boiteux Jébusites*, w: *Studies in the Historical Books of the Old Testament*, ed. J. A. Emerton (Supplements to Vetus Testamentum 30), Leiden 1979, s. 65-72.

²⁴ *II Samuel* (Anchor Bible 9), Garden City 1984, s. 133-140.

²⁵ *The History of Ancient Palestine from Paleolithic Period to the Alexander's Conquest* (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 146), Sheffield 1993, s. 467.

²⁶ S. Vargon (*The Blind and the Lame*, VT 46(1996), s. 499-504) uważa, że Dawid rzeczywiście był osobiście uprzedzony do osób upośledzonych fizycznie, a przyjmując na swój dwór kulawego Mefiboszeta, syna Saula, okazał mu szczególną łaskę.

chodzić tu może o kalekich kombatantów znajdujących się w szeregach wojsk Dawida²⁷.

B. STOLICA

Po przyłączeniu Jerozolimy do swego państwa Dawid uczynił ją swoją siedzibą i stolicą kraju. Za jej wyborem przemawiał m.in. fakt, że położona ona była na pograniczu dwóch części państwa – Judy i Izraela. Co więcej, miasto nie należało do dziedzictwa żadnego z plemion izraelskich, co zabezpieczało króla przez naciskami ze strony starszyzny plemion. Jerozolima zdobyta prawdopodobnie siłami zawodowych, prywatnych wojsk króla stała się jego własnością dziedziczną wraz z koroną w rodzie Dawida.

Po zajęciu Jerozolimy Dawid zmienił jej nazwę na „Miasto Dawida” (*‘îr Dawid*) deklarując w ten sposób, że miasto staje się jego własnością. Przypomina to praktykę znaną z innych państw starożytnego Bliskiego Wschodu. Przykładem może tu być miasto Kâr-Tukulti-Ninurta, nazwane imieniem króla asyryjskiego Tukultininurty I, Kâr-Aszur-ahhu-iddina (od *kârum* – port, przystań, ale też miejsce handlowe) lub też Dûr Szarrukîn (od *dûru* – mur, obwarowanie) – po asyryjskim Sargonie II; podobnie Azitiwadija nazwano imieniem jego założyciela, króla Adany²⁸.

Równocześnie rozpoczęto rozbudowę miasta (1 Krn 11, 8; Ne 3, 16; PnP 4, 4) – z X w. przed Chr. pochodzi także słynna budowla schodowa, która pokryła wcześniejsze terasy. Tworzyła ona rodzaj skarpy, której wysokość pierwotnie sięgała 27 m i około 40 m szerokości przy szczycie. Spełniała ona ważną funkcję zabezpieczającą wcześniejsze budowle przed obsuwaniem się w dół zbocza oraz stanowiła fundamenty budynków powstałych na jej szczycie. Łączy się ją często z tajemniczym *millô*(') pojawiającym się jako jedna z budowli Dawida i Salomona²⁹. Dawid „zbudował mur dokoła: od Millo do wnętrza” (2 Sm 5, 9) natomiast Salomon „zbudował Millo, a przez to

²⁷ Frolov, Orel (*David in Jerusalem...*, s. 610-615) próbują tłumaczyć ten fragment następująco: „Król i jego ludzie weszli do Jerozolimy, do jebuzyckich mieszkańców kraju. I oni powiedzieli do Dawida: Nie przychodź tutaj zanim nie oddalisz ślepych i kulawych. To znaczy, Dawid tu nie wejdzie”.

²⁸ N. N a’ a n, *Cow Town or Royal Capital. Evidence for Iron Age Jerusalem*, BAR 23(1997), nr 4, s. 46.

²⁹ G. A u l d, M. S t e i n e r, *Jerusalem I. From the Bronze Age to the Maccabees*, Cambridge 1996, s. 35.

zamurował wyłom w murze Miasta Dawida” (1 Krl 11, 27). Termin ten wywodzi się od *ml'* – być pełnym, wypełnionym. Identyfikację tę wydaje się potwierdzać inskrypcja z Hatran datowana na 151-152 r. po Chr.³⁰ Budowla ta składała się z 55 kamiennych stopni – 15 najniższych zbudowano z kamieni o wymiarach ok. 30 na 40 cm, a pozostałych 40 górnych – z bloków wapiennych o wymiarach 30-50 na 50 cm. Kamienna podstawa w niektórych miejscach wzmocniona była przyporami. Jej część południowa została naruszona być może z powodu budowanego później muru miejskiego. Możliwe że z pozostałych stron wzgórze znajdowały się podobne konstrukcje, chociaż jak dotąd nie zostały one potwierdzone archeologicznie. Istnieje hipoteza, że ta część Jerozolimy zajęta była przez dzielnicę królewską o reprezentacyjnej zabudowie. Potwierdzeniem tego mogą być fragment muru, liczne ociosane kamienie, fragment dekorowanej kamiennej balustrady oraz kapitel kolumny proto-jońskiej odkryte na tym obszarze³¹. Takie elementy architektoniczne stosowane były powszechnie w ważnych budynkach w innych centrach administracyjnych z okresu Żelaza II (Samaria, Megiddo, Hazor, Ramat Rahet)³².

Charakterystyczny jest zwłaszcza wspomniany kapitel, będący dekoracyjnym zwieńczeniem drewnianych kolumn – stanowił on kompozycję lotosa, lilii i palmet – jest to motyw dobrze znany ze sztuki egipskiej. Podobne elementy spotykane są także na terenie Fenicji³³.

Ze względu na niewielką powierzchnię zajmowaną przez miasto prawdopodobna wydaje się hipoteza, że była to siedziba króla i jego rodziny. Razem z nimi mieszkali zapewne wyżsi urzędnicy i kapłani (wraz z rodzinami) oraz

³⁰ R. C. S t e i n e r, *New Light on the Biblical Millo from Hatran Inscriptions*, BASOR 276(1989), s. 15-19. Simons (*Jerusalem in the Old Testament...*, s. 132-137) podaje wiele innych hipotez na temat Millo – m.in. J. Fischer uważał, że była to twierdza mająca część mieszkalną; R. Weill widział w Millo rodzaj połączenia dwóch części miasta – Syjonu i Ofelu. Natomiast Figura (*Zabudowa akropolu...*, s. 488) cytuje pogląd P. Vincenta, który Millo łączy z asyryjskim *milu* – obfitość wody, wielka woda – byłaby to aluzja do kanału, którym płynęła woda ze źródła Gihon do miasta.

³¹ P. N o w o g ó r s k i, *3000 lat Jerozolimy w kontekście źródeł historycznych i archeologicznych*, CT 68(1998), nr 2, s. 14.

³² Y. S h i l o h, *Jerusalem. The Early Periods and the First Temple Period, Excavations Results*, w: *The New EAEHL*, t. II, s. 703; t e n ż e (*The City of David Archaeological Project. The Third Season*, BA 44(1981), s. 169) przypuszcza, że budowla schodowa mogła stanowić część systemu obronnego, a jednocześnie wtedy właśnie przebiegała granica pomiędzy rezydencjalną dzielnicą królewską i resztą miasta.

³³ T e n ż e, *The Proto-Aeolic Capital – The Israelite „Timorah” (Palmette) Capital*, PEQ 109(1977), s. 39-51.

stały garnizon wojskowy ochraniający króla. Przy dworze mieszkać mogła także część służby³⁴. Przyjmując współczynnik zaludnienia na ok. 400 osób na hektar³⁵ należy przyjąć, że Jerozolimę (przed rozbudową przeprowadzoną przez Salomona, kiedy zajmowała ona obszar ok. 6 ha) zamieszkiwało co najwyżej 2500 osób³⁶. Reszta mieszkańców Jerozolimy zajmowała tereny poza murami miasta. Pozwala to zakładać istnienie osad typu podmiejskiego – rodzajów przedmieść. Mogły nimi być klepisko Nakona (2 Sm 6, 6) lub Kidona (1 Krn 13, 9) nazywane także Peres-Uzza, klepisko Arauny (2 Sm 24, 16-25; 1 Krn 21, 15-28), En-Rogel (2 Sm 17, 17; 1 Krl 1, 9) itp. W późniejszym okresie zwano je „miejscami wokół Jerozolimy” (Jer 17, 26; 32, 44; 33, 13)³⁷.

Wiele ówczesnych miast palestyńskich stanowiło centra administracyjne, handlowe, miejsca do których przybywała ludność, aby zapłacić podatki lub uczestniczyć w świętach religijnych. Wokół nich gromadziły się wioski-córki. Miasta te służyły również jako miejsca schronienia dla ludności wiejskiej; były fortecami, miastami-składami zamieszkiwanymi prawdopodobnie tylko przez urzędników z rodzinami³⁸. Potężne mury miejskie z wieżami i bramami zajmowały do 15% powierzchni miasta. Po doliczeniu do tego innych budowli obronnych i budynków publicznych przestrzeń mieszkalna została zredukowana do ok. 25-40% powierzchni miasta. Problem ten rozwiązywano częściowo budując domy na szczycie murów miejskich. Budynki mieszkalne były prawdopodobnie piętrowe (3 lub nawet 4 piętra) – może to wyjaśniać budowanie pałaców na podwyższeniach w celu ich wyakcentowania z reszty zabudowy³⁹.

³⁴ T. Ishida (*The Royal Dynasties in Ancient Israel. A Study on the Formation and Development of Royal-Dynastic Ideology*, Beihefte zur Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft 142, Berlin 1977, s. 133) ocenia liczbę mieszkańców Jerozolimy na 5600 osób.

³⁵ Taki współczynnik zaludnienia miast izraelskich przyjmuje Y. Shiloh (*The Population of Iron Age Palestine in the Light of a Sample Analysis of Urban Plans, Areas, and Population Density*, BASOR 239(1980), s. 29-30).

³⁶ Według Wilkinson (*Ancient Jerusalem...*, s. 33) była to maksymalna liczba mieszkańców, której mogła wystarczyć woda pochodząca ze źródła Gihon. M. Steiner (*It's Not There. Archeology Proves a Negative*, BAR 24(1998), nr 4, s. 32) uważa, że niewielkie rozmiary miasta w okresie Żelaza I są dowodem na to, że miasto stołeczne w tym miejscu powstało dopiero w Żelazie II.

³⁷ I s h i d a, *The Royal Dynasties...*, s. 134-136.

³⁸ A h l s t r ö m, *The History of Ancient Palestine...*, s. 514-515.

³⁹ C. H. J. De G e u s, *The Profile of an Israelite City*, BA 49(1986), s. 226.

Salomon rozbudował stolicę w kierunku północnym tak, że objęła ona Wzgórze Świątynne, gdzie powstał umocniony akropol całkowicie niezależny od reszty miasta – w jego obrębie znajdował się pałac królewski oraz Świątynia. Dzięki temu obszar miasta wzrósł do ponad 16 ha, co spowodowało, że Jerozolima stała się jednym z największych miast w ówczesnym Izraelu⁴⁰. Współcześnie obszar ten jest całkowicie niedostępny dla archeologów ze względów religijnych – znajduje się tu jeden z największych meczetów tzw. „Na Skale”. Istnieją jednak inne miejsca w Palestynie i Syrii z IX-VIII w. przed Chr., które mogą w swych założeniach przypominać jerozolimski akropol.

Zanim rozpoczęto budowę, należało najpierw wyrównać teren, a dokonano tego tworząc rodzaj platformy, która stanowiła równocześnie fundamenty powstających na niej budynków. Plan tej części miasta porównuje się zazwyczaj z wybudowanym nieco później akropolem Samarii powstałym w podobnym terenie także na platformie o powierzchni ok. 1,6 ha⁴¹.

Z dziejami Jerozolimy łączy się najczęściej historię niewielkiej osady, Gilo, położonej na południowy-zachód od stolicy. Założona została pod koniec XIII w. przed Chr., co może świadczyć, że jej pierwszymi mieszkańcami byli osiedlający się wówczas na tych terenach Izraelici. A. Mazar przyjmując dwukrotne zdobycie miasta przypuszcza, że Gilo zostało założone po podboju Jerozolimy przez plemię Judy. Jednak niewiele później osada z niewiadomych przyczyn została opuszczona. Być może stało się to na skutek wzrostu potęgi Jebuzytów, którzy zaczęli zagrażać ludności miejscowej⁴².

Gilo zostało ponownie zasiedlone w okresie Żelaza II, wtedy zbudowano w nim m.in. kamienną basztę. Pozwalała ona kontrolować całą najbliższą okolicę pozostającą w zasięgu wzroku. Była ona prawdopodobnie elementem całego systemu podobnych budowli otaczających stolicę państwa izraelskiego,

⁴⁰ Y. S h i l o h, *The Material Culture of Judah and Jerusalem in Iron Age II: Origins and Influences*, w: *The Land of Israel: Cross-roads of Civilizations*, ed. E. Lipiński (Orientalia Lovaniensia Analecta 19), Leuven 1985, s. 120.

⁴¹ A u l d, S t e i n e r, *Jerusalem I...*, s. 49-51.

⁴² A. M a z a r, *Giloh: An Early Israelite Settlement Site near Jerusalem*, IEJ 31(1981), s. 32-36; zob. także t e n ż e, *Three Israelite Sites in the Hills of Judah and Ephraim*, BA 45(1982), s. 168-170 – autor identyfikuje tę osadę z biblijnym Baal-Perizim (2 Sm 5, 2; Iz 28, 20). Jednak G. W. Ahlström (*Giloh: A Judahite or Canaanite Settlement*, IEJ 38(1984), s. 170-172) uważa, że była to wioska zamieszkała przez ludność kananejską.

których zadaniem była obrona szlaków prowadzących do miasta. Były to „oczy Jerozolimy” uprzedzające przed nadciągającym niebezpieczeństwem⁴³.

Część biblistów odmawia Jerozolimie statusu miasta-stolicy większego państwa palestyńskiego w XI-X w. przed Chr. uważając, że pozycję tę osiągnęła ona dopiero w w. VIII-VII przed Chr. pod protektoratem asyryjskim⁴⁴. Jednak porównując sytuację miasta w okresie Żelaza I z Późnym Brązem można stwierdzić, że powstanie lokalnego mocarstwa z centrum w Jerozolimie w okresie niemocy wielkich potęg było możliwe. Przykładem może tu być Labaju, władca Sychem (patrz niżej), któremu udało się stworzyć rodzaj państwa. W podobnej sytuacji mógł być Dawid⁴⁵. Jak stwierdza to Mario Liverani „na poziomie ideologicznym fizyczna obecność władcy w odległym kraju jest wystarczająca do zademonstrowania jego kontroli politycznej nad nim. Zwycięskie przemarsze [...] mające na celu coś więcej niż podbój mogły mieć znaczenie symboliczne, a nie faktyczną organizację administracyjną (która jednak mogła następnie powstać). Mało prawdopodobne jest, aby obszar, gdzie król mógł swobodnie organizować przemarsze, zbierać trybuty, podporządkowywać sobie ludzi, nie był częścią zorganizowanego świata, jakkolwiek byłby system polityczny”⁴⁶. Koncepcja ta poparta jest przez wiele przykładów w historii i może wyjaśniać biblijny opis wielkiego królestwa Dawida utrzymujący, że w pewnym momencie swojej kariery osiągnął on odległe tereny przypisywane mu przez autorów biblijnych.

⁴³ A. M a z a r, *Iron Age I and II Towers at Giloh and the Israelite Settlement*, IEJ 40(1990), s. 96.

⁴⁴ N. P. L e m c h e, T. L. T h o m p s o n, *Did Biran Kill David? The Bible in the Light of Archaeology*, JSOT 64(1994), s. 20. T. L. Thompson (*Early History of the Israelite People: From the Written & Archeological Sources* (Studies in the History and Culture of the Ancient Near East 4), Leiden 1992, s. 332) określa Jerozolimę przed VIII w. przed Chr. jako niewielkie prowincjonalne centrum handlowe w znacznym stopniu odsunięte od międzynarodowych szlaków handlowych i innych centrów państwowych.

⁴⁵ N. N a ' a m a n, *The Contribution of the Amarna Letters on Jerusalem's Political Position in the Tenth Century B.C.E.*, BASOR 304(1997), s. 23.

⁴⁶ Guerra e diplomazia nell' Antico Oriente 1600-1100 a.C., Roma-Bari 1994, s. 39. Na temat znaczenia takich „objazdów” władcy terenów podległych zob. D. I. K e r t z e r, *Ritual Politics, and Power*, New Haven and London 1988, s. 22-23.

C. SIEDZIBA WŁADZY

Tak jak w innych wspólnotach budujących swoją państwowość, okres wczesnej monarchii izraelskiej był czasem rozwoju monumentalnej sztuki i architektury. Królewskie fortyfikacje, kompleks pałacowo-świątynny i budynki publiczne ukazywały szerokim rzeszom społeczeństwa (zarówno miejscowego jak i przybyszom) możliwości, potęgę i bogactwo króla oraz jego dworu. Rozmiary tych budynków oznaczały pewność siebie i władzę, a ich widok i prostota przemawiały do wszystkich warstw społeczeństwa. Klasycznym przykładem efektywności takiego wyrazu są piramidy egipskie oraz monumentalna architektura i sztuka wystawiająca wielkość Rzymu i jego cesarzy⁴⁷.

Najważniejszym wizualnym symbolem władzy królewskiej był pałac. Prawdopodobnie jeszcze przed zdobyciem Jerozolimy przez Izraelitów istniał tu pałac zamieszkiwany przez władcę jebuzyckiego. Jednak Dawid chcąc zamieszkać w swej nowej stolicy zbudował własną siedzibę. Nowy pałac został zbudowany z pomocą Hirma, króla Tyru (2 Sm 5, 11; 1 Krl 14, 1). Do czasu ukończenia budowy Dawid rezydował w wybudowanej jeszcze przez Jebuzytów Twierdzy Syjon.

Trudno stwierdzić, gdzie położony był ten pałac, ale wydaje się prawdopodobne, że mógł on powstać poza murami miasta, które było wówczas jeszcze zbyt małe, aby pomieścić nową budowlę (Jerozolima zajmowała zaledwie ok. 9 akrów). Miejsca przypuszczalnego położenia pałacu należy szukać na północ od miasta, gdzie był on od południa chroniony przez cytadelę, a na wschodzie i zachodzie przez strome stoki dolin Cedronu i Tyropeonu⁴⁸.

Salomon rozbudowując miasto przyłączył do niego sąsiednie wzgórze położone na północ od miasta, przeznaczając je pod budowę królewskiego akropolu. Budowla oddzielona od reszty miasta murem stanowić miała zamkniętą enklawę, do której wstęp mieli tylko nieliczni. Pozostałości tego miejsca nigdy nie zostały odkryte, ponieważ były zniszczone w czasie

⁴⁷ K. W. W h i t e l a m, *The Symbols of Power: Aspects of Royal Propaganda in the United Monarchy*, BA 49(1986), s. 168-169.

⁴⁸ E. Mazar (*Excavate King David's Palace*, BAR 23(1997), nr 1, s. 54-56) uważa, że nowopowstały pałac był budowlą nieumocnioną i dlatego Dawid (wg 2 Sm 5, 17-18), gdy usłyszał o zbliżaniu się Filistynów, wolał schronić się w starej cytadeli. Natomiast C. E. Hauer Jr (*Jerusalem, the Stronghold and Rephaim*, CBQ 32(1970), s. 576) jest zdania, że Dawid nie ufał jeszcze wtedy mieszkańcom podbitej Jerozolimy i schronił się przed Filistynami w pobliskiej fortecy w Adullam.

rozbudowy obszaru świątyni przeprowadzonego przez króla Heroda w I w. przed Chr.⁴⁹

Jednak zanim rozpoczęto budowę, należało wyrównać teren. Dokonano tego tworząc rodzaj platformy, która jednocześnie stanowiła fundamenty stojących tam budynków. Plan akropolu jerozolimskiego może być porównywalny do syryjskich miast królewskich z IX-VIII w. przed Chr., a także do Tell Halaf w Mezopotamii⁵⁰. Najważniejszym budynkiem był oczywiście pałac królewski. 1 Krl 7, 1-12 zawiera krótki opis siedziby Salomona. Składało się na nią kilka części:

- krużganek (hol) z kolumnami „długi na pięćdziesiąt łokci i na trzydzieści łokci szeroki”;
- sala tronowa, zwana także „salą sprawiedliwości” – było to główne, ceremonialne pomieszczenie pałacu „obłożone drewnem cedrowym od podłogi aż do sufitu”;
- dziedziniec wewnętrzny, do którego przylegały części mieszkalne;
- „jego pałac” – była to prawdopodobnie prywatna rezydencja władcy;
- „pałac córki faraona” – oddzielny obszar mieszkalny obejmujący być może także miejsce, gdzie mieszkaly również inne żony oraz konkubiny króla⁵¹.

Przyjmuje się, że wszystkie te pomieszczenia znajdowały się w ramach jednego budynku. Sam opis sugeruje takie przypuszczenie: zaczyna się przy wejściu, przechodzi przez hol kolumnowy, stąd przejście do sali tronowej, następnie „wewnętrzny dziedziniec” z przylegającymi do niego pomieszczeniami mieszkalnymi⁵².

Budynki, które wydają się odpowiadać powyższemu opisowi, odnaleźć można w niedalekiej Syrii jako tzw. budowle typu *bît hilani*. Styl ten rozwinął się z bogatych budynków mieszkalnych miast północnej Syrii w okresie Późnego Brązu i stąd przywędrował do Palestyny⁵³. Był to wkład

⁴⁹ V. F r i t z, *The City in Ancient Israel*, Sheffield 1995, s. 124.

⁵⁰ A h l s t r ö m, *The History of Ancient Palestine...*, s. 528.

⁵¹ D. U s s i s h k i n, *King Solomon's Palaces*, BA 36(1973), s. 81-82. A. Mazar (*Archaeology of the Land of the Bible 10.000-586 B.C.E.*, New York 1990, s. 379) uważa, że pałac zbudowany dla córki faraona mógł stanowić oddzielną budowlą w stylu podobnym do pałacu królewskiego.

⁵² K. M. K e n y o n, *The Bible and Recent Archaeology*, Atlanta 1987, s. 94. Ahlström (*The History of Ancient Palestine...*, s. 529) uważa, że sala tronowa stanowiła oddzielny budynek.

⁵³ G. R. H. W r i g h t, *Ancient Building in South Syria and Palestine*, t. I, Leiden 1985, s. 276.

architektów neohetyckich, którzy rozwinęli konstrukcję hurycką. Budynki tego typu odkryto m.in. w Tell Halaf, Zinjirli, Tell Tajanat, Sakjegözü, Tell Sheikh Hassan oraz ostatnio w Betsaidzie. Budowano tak aż do okresu hellenistycznego⁵⁴.

Typowy pałac *bît hilani* składał się z wydłużonego przedsionka z frontem na jednym z dłuższych boków oraz z położonego za nim pomieszczenia głównego „na osi łamanej”. Wejście do tak pomyślanej konstrukcji, wsparte na 1-3 kolumnach, było przesunięte w kierunku jednego z krótszych boków założenia i oflankowane dwiema wieżami. Wokół pomieszczenia głównego zgrupowane były mniejsze pomieszczenia; z jednej strony przedsionka znajdowały się zazwyczaj schody prowadzące na wyższą kondygnację⁵⁵. Centralnym miejscem pałacu była oczywiście sala tronowa, gdzie władca zasiadał w całym swoim majestacie rozpatrując i rozstrzygając konflikty. Było to prostokątne pomieszczenie z wejściem w dłuższej ścianie. Sam tron, umieszczony na podwyższeniu, znajdował się w innej niż wejście części sali i umiejscowiony był centralnie przy krótszej ścianie⁵⁶.

Pałac Salomona był prawdopodobnie, podobnie jak pałace asyryjskie, dość prostą budowlą z dekoracjami przy wejściu. Dopiero wewnętrzna część wejścia i sala tronowa miały dopracowane dekoracje, które oglądać mogła tylko elita dworska. Wyobrażenia wizualne, które widział ogół ludu (tj. część zewnętrzna pałacu), były proste i bezpośrednie; subtelna i kunsztowna ikonografia we wnętrzach, ze swoim zbiorem wiadomości, skierowana była do niewielkiego grona odbiorców, podobnie jak propaganda pisana⁵⁷.

Różnie interpretowane jest przeznaczenie „Domu Lasu Libanu” stanowiącego część akropolu. Był to budynek długi na 55 m (100 łokci), szeroki na 27,5 m (50 łokci) i wysoki na 16,5 m (30 łokci). Został tak nazwany od 45 kolumn stojących w trzech rzędach po 15 kolumn, wyrzeźbionych z pni cedrów libańskich. Opisywano go jako salę tronową, skarbiec, stajnię itp. Według 1 Krl 10,17 trzymano tu złote tarcze i dlatego prawdopodobne wydaje się, że budynek ten mógł służyć do przechowywania luksusowych rzeczy należących do króla, co potwierdza 1 Krl 10, 21: „[...] naczynia, z których pił król Salomon, były złote. Również szczerzłote były wszystkie naczynia

⁵⁴ R. A r a v, M. B e r n e t t, *The bît hilani at Bethsaida: Its Place in Aramaean / Neo-Hittite and Israelite Palace Architecture in the Iron Age II*, IEJ 50(2000), s. 50-52.

⁵⁵ J. Ś l i w a, *Sztuka i archeologia starożytnego Wschodu*, Kraków 1997, s. 79.

⁵⁶ U s s i s h k i n, *King Solomon's Palaces...*, s. 90.

⁵⁷ W h i t e l a m, *The Symbols of Power...*, s. 171.

„Domu Lasu Libanu” [...]”⁵⁸. Mógł także służyć jako sala, w której odbywały się uroczyste ceremonie⁵⁹.

Mówiąc o siedzibach władców nie sposób nie wspomnieć o ich ostatecznych „siedzibach”, jakimi były groby królewskie. Biblia podaje, że zarówno Dawid jak i Salomon „spoczęli ze swoimi przodkami” (Dawid – 1 Krl 2, 10; Salomon – 1 Krl 11, 43; 2 Krn 9, 31) co zarazem podkreślało związki rodu z Jerozolimą – miastem Dawida, które zaczęto traktować jako dziedzictwo dynastii królewskiej (Izraelici mieli zwyczaj chować zmarłych w ziemi należącej do przodków, np. Jozue został pochowany w „posiadłości jego dziedzictwa” (Joz 24, 30), podobnie Gedeon – Sdz 8, 32⁶⁰). Miało to też duże znaczenie ze względu na praktykowany w Izraelu kult przodków – organizowano rytualne uczyty całej rodziny lub nawet klanu dla uczczenia ich pamięci. 1 Sm 20 ukazuje Saula urządzającego takie spotkanie, w którym nie chciał uczestniczyć Dawid usprawiedliwiając się, że i w jego rodzinie odbywa się taka uroczystość⁶¹. Być może chodzi tu o semickie *marzēah* – uroczystość, w trakcie której, jak wierzono, przybywają duchy zmarłych – *ilu*. Jego mezopotamskim odpowiednikiem było *kipsum ša šarrâni*, które prawdopodobnie wywodzi się z północnej Syrii władanej przez Amorytów. Stąd rozpowszechniło się i zostało zaadoptowane m.in. przez Aramejczyków i Izraelitów⁶². Ugarycki tekst KTU 1, 161 (RS 34, 126) uważany jest za rodzaj

⁵⁸ A h l s t r ö m, *The History of Ancient Palestine...*, s. 530.

⁵⁹ G. R i c c i o t t i, *Dzieje Izraela*, Warszawa 1956, s. 303. Wright (*Ancient Building...*, s. 278) porównuje tę budowlę do egipskiej Sali Hypostylowej. Uważa także, że najbliższą analogią dla „Domu Lasu Libanu” są monumentalne budowle hetyckie oraz urartyjskie (m.in. z Bogazköy i Altın Tepe).

⁶⁰ Na ten temat zob. J. K u c h a r s k i, *Spocząć ze swymi przodkami. Grzebanie zmarłych w biblijnym Izraelu* (Jak rozumieć Pismo Święte 10), Lublin 1998.

⁶¹ K. van der Toorn (*Family Religion in Babylonia, Syria and Israel Continuity and Change in the Forms of Religious Life* (Studies in the History and Culture of the Ancient Near East 7), Leiden 1996, s. 208-216) stwierdza, że kult przodków w Izraelu wykazuje duże podobieństwa z praktykami rozpowszechnionymi w całym kręgu ludów semickich, np. z Ugarit. J. C. de Moor (*Ugarit and Israelite Origins*, w: *Congress Volume, Paris 1992* (Supplements to Vetus Testamentum 61), Leiden 1995, s. 206-207) zauważa, że teksty ugaryckie (RS 24, 252: 1; 3. I: 1) wymieniają miasta Haddadura'iyu i 'Athartu (biblijne Edrei i Asztarot) jako kananejskie centra kultu śmierci. W innych tekstach (m.in. RS 86, 2235: 17) Asztarot pojawia się jako znane centrum kultu chtonicznego bóstwa Milku, co mogłoby wskazywać, że pod koniec okresu Późnego Brązu istniały bliskie związki między Ugarit i obszarem Galilei – związki obejmujące także pewne tradycje religijne.

⁶² B. B. S c h m i d t, *Israel's Beneficent Dead. Ancestor Cult and Necromancy in Ancient Israelite Religion and Tradition* (Forschungen zum Alten Testament 11), Tübingen

hymnu na cześć zmarłego władcy, w którym wzywa się znakomitych zmarłych, aby przybyli i pobłogosławili żyjącym: królowi, jego małżonce i całemu miastu⁶³. Składane dary i libacje miały zapewnić szczęście duchom i dobrobyt żyjącym⁶⁴. Jednym z najważniejszych momentów tego rytuału było wezwanie imienia zmarłego – potomek miał zachować pamięć po zmarłym ojcu (Rdz 21, 12; 48, 16); za idealnego syna uważano tego, kto m.in. wystawi stelę poświęconą swoim przodkom – Absalom sam ustawił *massebę*, ponieważ nie ma syna, który mógłby przechować pamięć jego imienia (2 Sm 18, 18)⁶⁵. Rytuał ten służył legitymizacji istniejących struktur politycznych poprzez podkreślanie ich związków z przeszłością – np. w Mari uroczyste *kispu* odbywało się w pałacowych ogrodach, które mogły służyć także jako miejsce grzebania zmarłych królów⁶⁶.

Marzēah w Ugarit oznaczał także organizację społeczno-religijną, której przywódca zwany był *rb*, a członkowie *mt mrzḥ*. Spotkania, połączone z pićciem piwa, odbywały się z okazji różnych świąt, np. poświęconych bóstwom Anat (RS 4, 642: 1-7) czy też Szatrana (RS 15, 70: 4. 7.11. 16), ale także przy uroczystościach poświęconych kultowi zmarłych. Instytucja ta posiadała własne winnice, pola, spichrze i najprawdopodobniej własny „dom” zwany także *marzēah*. Jej członkowie wywodzili się raczej z wyższych warstw społecznych⁶⁷.

1994, s. 41-42. O *kispu* zob. A. T s u k i m o t o, *Untersuchungen zur Totenpflege (kispu) im alten Mesopotamien* (Alter Orient und Altes Testament 216), Neukirchen-Vluyn 1985.

⁶³ Schmidt (*Israel's Beneficient...*, s. 102-103) uważa, że hymn ten powstał na zapotrzebowanie konkretnego władcy i nie musi świadczyć o tym, że rytuał ten był regularnie organizowany. Zob także J. F. H e a l e y, *Ritual Text KTU 1.161 – Translation and Notes*, UF 10(1978), s. 83-88. P. B o r d r e u i l, D. P a r d e e, *Le rituel funéraire ougaritique RS. 34. 126*, „Syria” 59(1982), s. 121-128; M. D i e t r i c h, O. L o r e t z, *Neue Studien zu den Ritualtexten aus Ugarit (II) – Nr. 6 – Epigraphische und inhaltliche Probleme in KTU 1.161*, UF 15(1983), s. 17-24.

⁶⁴ Schmidt (*Israel's Beneficient...*, s. 275) uważa, że składanie ofiar zmarłym ma dowodzić ich słabości i zdania na troskę ze strony żyjących.

⁶⁵ T. J. L e w i s, *Cult of the Dead in Ancient Israel and Ugarit* (Harvard Semitic Monographs 39), Atlanta 1989, s. 31-32. Listę obowiązków idealnego syna zawiera ugarycka opowieść o Aqhacie (KTU 1, 17 I: 25-35) – zob. O. E i s s f e l d t, *Sohnespflichten im Alten Orient*, „Syria” 43(1966), s. 39-47; B. M a r g a l i t, *The Ugaritic Poem of Aqht* (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 182), Berlin 1989, s. 267-281.

⁶⁶ S c h m i d t, *Israel's Beneficient...*, s. 34.

⁶⁷ L e w i s, *Cult of the Dead...*, s. 83-88 Na temat *marzēah* w Ugarit zob. J. L. M c L a u g h l i n, *The marzēah at Ugarit. A Textual and Contextual Study*, UF 23(1991), s. 265-281.

Wzmianki o tym zwyczaju pojawiają się w źródłach starożytnego Bliskiego Wschodu niemal przez dwa tysiąclecia – teksty ugaryckie, fenickie teksty z Kartaginy i Pireusu, aramejskie z Elefantyny, Palmiry i Nabatei aż po wzmianki w tekstach rabinicznych z VI w. po Ch. Także w tekstach biblijnych pojawia się *bêt mišteah* w Am 6, 7 oraz Jr 16, 5-8, co interpretowane jest jako dowód, że także w Izraelu organizowano takie uroczystości ku czci zmarłych⁶⁸.

Barwny opis wyobrażeń życia pozagrobowego dają zwłaszcza teksty późniejsze (Iz 14, 9-20; Ez 32, 17-32; Ps 88; Hi 3, 13-19; 10, 21-22; 14, 12; Koh 9, 5-10). Śmierć uważana była za pewną formę kontynuacji życia w Szeolu (por. 1 Sm 28, 8-19) – idea ta powodowała, że zmarłym pozostawiano w grobach pożywienie i napoje (Pwt 26, 14; Syr 30, 18)⁶⁹.

Na istnienie kultu przodków wskazywać także może informacja z 1 Sm 13, 16-19 mówiąca o tym, że Dawid miał w swym domu *tēr'âfim* identyfikowane najczęściej jako figurki przodków. Stosowano je w kulcie domowym (1 Sm 19, 13. 16), gdyż wierzoło prawdopodobnie w ich dobroczynną moc – ich posiadanie miało przynosić domowi pomyślność⁷⁰. Miały one także zasto-

⁶⁸ Tamże; sprzeciwia się temu Schmidt (*Israel's Beneficent...*, s. 144-147). Na temat *marzēah* w Biblii zob. J. L. M c L a u g h l i n, *The marzēah in the Prophetic Literature: Reference and Allusions in Light of Extra-Biblical Evidence* (Supplements to Vetus Testamentum 86), Leiden 2001.

⁶⁹ M. A. K n i b b, *Life and Dead in the Old Testament*, w: *The World of Ancient Israel: Sociological, Anthropological and Political Perspectives*, ed. R. E. Clements, Cambridge 1991, s. 103-106. Autor ten cytuję także pogląd J. Pedersena komentującego opis zaświatów w Ez 32, 17-32: „Szeol jest całością, w której łączą się wszystkie groby [...] znajduje się on głęboko pod ziemią, ale manifestuje się w każdej pojedynczej mogile [...]. Gdzie jest grób tam jest Szeol i gdzie jest Szeol tam jest grób”. Zob. także N. J. T r o m p, *Primitive Conceptions of Death and the Nether World in the Old Testament*, Rome 1969.

⁷⁰ K. van der T o o r n, *The Nature of the Biblical Teraphim in the Light of the Cuneiform Sources*, CBQ 52(1990), s. 203-222; O. L o r e t z, *Die Teraphim als 'Ahnen-Götter-Figur(in)en' im Lichte der Texte aus Nuzi, Emar und Ugarit*, UF 24(1992), s. 133-178; K. S p a n n i e r, *Rachel's Theft of the Teraphim: Her Struggle for Family Primacy*, VT 42(1992), s. 404-412; T. J. L e w i s, *Teraphim*, w: *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, eds. K. van der Toorn, B. Becking, P. W. van der Horst, Leiden 1992, s. 844-850; K. van der T o o r n, T. J. L e w i s, *ṯrâpîm*, w: *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, hrsg. G. J. Botterweck, H. Ringgren, Bd. 8, Stuttgart 1995, k. 141-145; T o o r n, *Family Religion...*, s. 219-224; R. A l b e r t z, *A History of Israelite Religion in the Old Testament Period*, vol. 1, *From the Beginnings to the End of the Monarchy*, Louisville 1994, s. 37-39; J. C. de M o o r, *The Rise of Yahwism. The Roots of Israelite Monotheism* (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium 91), Leuven 1997, s. 342-343.

sowanie w kulcie oficjalnym (Sdz 17,5; 18,14. 17-20; Oz 3,4). Porównuje się to czasami z rzymskimi Penatami⁷¹.

Prawo izraelskie zabraniało pochówków w obrębie miasta, ale królowie stanowili wyjątek od tej zasady i zostali pochowani na akropolu jerozolimskim⁷². Długo szukano czegoś, co mogło po nich zostać. Na początku XX w. R. Weill odkrył głębokie podziemne komory, które określił jako groby (oznaczane symbolicznie od T1 do T9). Najbardziej okazały jest grób T1. Jest to rodzaj długiego tunelu lub sztucznie wykutej groty długiej na ok. 17 m, ok. 2,5 szerokiej i ok. 4 m wysokiej przy wejściu, zmniejszając się do ok. 1,9 m przy końcu. W najdalszej części komory znajduje się wgłębienie 1,9 m na 1,3 m przeznaczone na ciało lub sarkofag. Przed grobem znajduje się kilka stopni prowadzących niżej do innej komory, która mogła być wejściem do innego późniejszego grobu przeznaczonego dla kogoś, kto pragnął być pochowany w pobliżu osoby pochowanej w komorze głównej⁷³. Inskrypcja odkryta przy wejściu do T1 zdaje się potwierdzać, że jest to grób Dawida. Składają się na nią następujące znaki: ryba (symbolizująca literę *dalet*), głowa wołu (*alef*), półokrągły „główkowaty” znak ze skrzyconym ogonkiem (*waw*), rozszczepiona głowa z wygiętym końcem (*jod*) i ponownie ryba (*dalet*). Litery reprezentujące te znaki odpowiadają słowu *D – A – W – Y – D* lub *d’awyd* oznaczającego Dawid. Jako „wizytówka” tego grobu imię króla zostało wyryte na jego progu.

Na lewo od inskrypcji znajduje się relief przedstawiający ludzką głowę, prawdopodobnie Dawida, w koronie. Poniżej, na prawo i lewo od głowy, mogły znajdować się inne napisy. Niemal całkowicie zerodowany napis po

⁷¹ M. W e i n f e l d, *The Promise to the Patriarchs and Its Realization: An Analysis of Foundation Stories*, w: *Society and Economy in the Eastern Mediterranean (c. 1500-1000 B.C.). Proceeding of the International Symposium Held at the University of Haifa from the 28th of April to the 2nd of May 1985*, eds. M. Heltzer, E. Lipiński (Orientalia Lovaniensia Analecta 23), Leuven 1988, s. 360-362. M. Greenberg (*Another Look at Rachel's Theft of the Teraphim*, JBL 81(1962), s. 239-248) na podstawie tekstów z Nuzi uważa, że Rachela ukradła *ṯrâpîm* swojego ojca dla Jakuba, gdyż zapewniały one prawo osobie przyjętej do rodziny, np. poprzez małżeństwo lub adopcję, do dziedziczenia majątku po ich właścicielu.

⁷² Także w okresie Późnego Brązu pochówki w obrębie miasta były rzadkie. Wyjątkiem są kamienne groby odkryte w Megiddo, Dan i Afek przypominające groby królewskie z Ugarit oraz greckie grobowce tolosowe. To oraz ceramika mykeńska w grobowcach w Dan i Afek mogą świadczyć o pewnych wpływach greckich, ale może to być także kontynuacja kananej-skiej techniki budowy grobowców z okresu Średniego Brązu – za M a z a r, *Archaeology of...*, s. 277.

⁷³ H. S h a n k s, *Is This King David's Tomb*, BAR 21(1995), nr 1, s. 64.

lewej stronie wygląda jak coś, co pierwotnie mogło być słowem *melek* (król), ale jest zbyt nieczytelny, aby mieć pewność. Na prawo od nosa głowy wołu (*alef*) mogły znajdować się inne napisy (być może kolejne imię Dawida), ale także zbyt zniszczone, aby móc je odczytać⁷⁴.

Obecnie komory grobowe są całkowicie puste, ale przypuszczać można, że wraz z ciałem króla do grobu wkładano dary grobowe, podobnie jak to miało miejsce w grobach zwykłych ludzi. W okresie Żelaza I były to najczęściej niewielkie naczynia ceramiczne (w których prawdopodobnie zostawiano zmarłym żywność) oraz amulety; w wyposażeniu często pojawia się lampa, co czasem interpretuje się jako pewną formę wiary w życie pozagrobowe – płomień lampy miałby symbolizować widoczną kontynuację życia⁷⁵. Jak dotąd w Jerozolimie i jej okolicach odkryto ponad 110 grobów z okresu Żelaza (datowanych na IX-VII w. przed Ch.) z licznymi darami dla zmarłych. Szczególnie interesujący jest grób znajdujący się w pobliżu Kościoła Szkockiego, który zawierał srebrną i złotą biżuterię, ozdoby z kości słoniowej oraz paletki kosmetyczne. Wśród znalezisk były także dwie małe srebrne plakietki zawierające skróconą wersję tzw. błogosławieństwa Aarona (Lb 6, 24-26)⁷⁶.

Groby władców legitymowały nową dynastię ze względu na praktykowany zwyczaj chowania zmarłych w ziemi przodków. Pierwotnie władców grzebano na akropolu Jerozolimy – od Dawida do Achaza w VIII w. przed Ch. (1 Krl 2, 10; 14, 31; 15, 8; 24; 22, 51; 2 Krl 8, 24; 9, 28; 12, 22; 14, 20; 29; 15, 7; 22; 22, 20; 32, 33; Ne 3, 16). Różnie lokalizowano miejsce, gdzie mogli spoczywać kolejni władcy Judy. S. Krauss uważał, że chowano ich pod Świątynią⁷⁷, S. Yeivin szukał ich w murach miejskich na wschód od Giho-
nu⁷⁸, natomiast A. Klonger całkiem poza obszarem miejskim w St. Etienne

⁷⁴ W. H. Shea (*The Tomb of David in Jerusalem*, AUSS 34(1996), nr 2, s. 288-291) kończy swój artykuł entuzjastycznym stwierdzeniem, że „grób Dawida w Mieście Dawida (1 Krl 2, 10) został zidentyfikowany”. Stanowiska zwolenników i przeciwników tej identyfikacji przedstawia L.Y. Rahmani (*Ancient Jerusalem's Funerary Customs and Tombs. Part Two*, BA 44(1981), s. 231-233).

⁷⁵ S. Mę d l a, *Formy grzebania zmarłych*, w: *Archeologia Palestyny*, red. L. Stefaniak, Poznań 1973, s. 782.

⁷⁶ A u l d, S t e i n e r, *Jerusalem I...*, s. 78-81.

⁷⁷ *Moriah-Ariel. 5. The Sepulchres of the House of Davidic Dynasty*, PEQ 79(1947), s. 102-111.

⁷⁸ *The Sepulchres of the Kings of the House of David*, JNES 7(1948), s. 30-45.

na północ od Miasta Dawida⁷⁹. Jednak, jak zauważa N. Na'aman, regułą na starożytnym Bliskim Wschodzie było umieszczanie grobów królewskich w pobliżu pałacu. Taką lokalizację znaleźć można m.in. w Assur, Kalah, Ebla, Ugarit, Byblos oraz Megiddo⁸⁰, a także w Samarii, gdzie na akropolu odkryto komory grobowe (tzw. tombs A i B) przypisywane Omriemu i Ahabowi lub innemu z ich potomków⁸¹.

Później nekropolię królewską z niewiadomych przyczyn przeniesiono i stał się nią ogród Uzzy (Ez 43, 7-9). Wtedy też zanikła w Biblii formuła, że król „spoczął ze swoimi przodkami”. Położenie tego miejsca wzbudza liczne kontrowersje i lokalizuje się je obok świątyni⁸² lub poza murami Jerozolimy⁸³. Wraz z rozpadem państwa na Izrael i Judę zaczęło spadać również znaczenie Jerozolimy będącej odtąd stolicą niewielkiej i ubogiej Judy.

BIBLIOGRAFIA

- A l b e r t z R., *A History of Israelite Religion in the Old Testament Period*, vol. 1, *From the Beginnings to the End of the Monarchy*, Louisville 1994.
- A b b e l s Z., A r b i t A., *Some New Thoughts on Jerusalem's Ancient Water Systems*, PEQ 127(1995), s. 2-7.
- A h a r o n i Y., *The Building Activities of David and Solomon*, IEJ 24(1974), s. 13-46.
- A h l s t r ö m G. W., *Giloh: A Judahite or Canaanite Settlement?*, IEJ 34(1984), s. 170-173.

⁷⁹ *The 'Third Wall' in Jerusalem and the 'Cave of the Kings' (Josephus War V 147)*, „Levant” 18(1986), s. 121-129.

⁸⁰ *Death Formule and the Burial Place of the Kings of the House of David*, Bb 85(2004), s. 247-253.

⁸¹ N. F r a n k l i n, *The Tombs of the Kings of Israel. Two Recently Identified 9th – Century Tombs from Omride Samaria*, ZDPV 119(2003), s. 1-11.

⁸² N. M e n d e c k i, *Kronika archeologiczna: groby królewskie w Jerozolimie*, RBL 46(1993), s. 188.

⁸³ N a ' a m a n, *Death Formule...*, s. 253-254. H. Shanks (*Have the Tombs of the Kings of Judah Been Found?*, BAR 13(1987), nr 4, s. 54-56) widział jako groby królewskie dwa grobowce odkryte na terenie Szkoły Francuskiej na północ od Bramy Damasceńskiej datowane na VIII-VII w. przed Chr.

- A h l s t r ö m G. W., *The History of Ancient Palestine from the Paleolithic Period to Alexander's Conquest* (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 146), Sheffield 1993.
- A r a v R., B e r n e t t M., *The bît hilani at Bethsaida: Its Place in Aramaean / Neo-Hittite and Israelite Palace Architecture in the Iron Age II*, IEJ 50(2000), s. 47-81.
- A u l d G., *Judges I and History: A Reconstruction*, VT 25(1975), s. 261-285.
- A u l d G., S t e i n e r M., *Jerusalem I. From the Bronze Age to the Maccabees* (Cities of the Biblical World), Cambridge 1996.
- B o l i n g R. G., *Judges* (Anchor Bible 7), Garden City 1975.
- B o r d r e u i l P., P a r d e e D., *Le rituel funéraire ougaritique RS. 34. 126, „Syria”* 59(1982), s. 121-128.
- B r e s s a n G., *L'Espugnazione di Sion...e il problema del Sinnôr*, Bb 25(1944), s. 346-381.
- B r u n e t G., *David et le Sinnôr*, w: *Studies in the Historical Books of the Old Testament*, ed. J. A. Emerton (Supplements to Vetus Testamentum 30), Leiden 1979, s. 77-85.
- B r u n e t G., *Les aveugles et boiteux Jébusites*, w: *Studies in the Historical Books of the Old Testament*, ed. J. A. Emerton (Supplements to Vetus Testamentum 30), Leiden 1979, s. 65-72.
- D e G e u s C. H. J., *The Profile of an Israelite City*, BA 49(1986), s. 244-247.
- D i e t r i c h M., L o r e t z O., *Neue Studien zu den Ritualtexten aus Ugarit (II) – Nr. 6 – Epigraphische und inhaltliche Probleme in KTU 1.161*, UF 15(1983), s. 17-24.
- E i s s f e l d t O., *Sohnespflichten im Alten Orient*, „Syria” 43(1966), s. 39-47.
- F i g u r a A., *Zabudowa akropolu w Jerozolimie od czasów panowania Dawida (ok. 1000 r. przed Chr.) do 586 przed Chr.*, RBL 41(1988), s. 487-496.
- F r a n k e n H. J., S t e i n e r M., *Urusalim and Jebus*, ZAW 104(1992), s. 110-111.
- F r a n k l i n N., *The Tombs of the Kings of Israel. Two Recently Identified 9th – Century Tombs from Omride Samaria*, ZDPV 119(2003), s. 1-11.
- F r i t z V., *The City in Ancient Israel*, Sheffield 1995.
- F r o l o v S., O r e l V., *David in Jerusalem*, ZAW 111(1999), s. 609-615.
- G r e e n b e r g M., *Another Look at Rachel's Theft of the Teraphim*, JBL 81(1962), s. 239-248.
- G ö r g M., *Sinnôr – ein Versuch zur Wortdeutung*, BN 76(1995), s. 7-13.
- H a u e r C. E., *Jerusalem, the Stronghold and Rephaim*, CBQ 32(1970), s. 571-578.
- H e a l e y J. F., *Ritual Text KTU 1.161 – Translation and Notes*, UF 10(1978), s. 83-88.
- I s h i d a T., *The Royal Dynasties in Ancient Israel. A Study on the Formation and Development of Royal-Dynastic Ideology* (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 142), Berlin 1977.
- K e n y o n K. M., *The Bible and Recent Archaeology*, Atlanta 1987.

- K e r t z e r D. I., *Ritual, Politics and Power*, New Haven and London 1988.
- K l o n g e r A., *The 'Third Wall' in Jerusalem and the 'Cave of the Kings' (Josephus War V 147)*, „Levant” 18(1986), s. 121-129.
- K n i b b M. A., *Life and Death in the Old Testament*, w: *The World of Ancient Israel: Sociological, Anthropological and Political Perspectives. Essays by Members of the Society for Old Testament Study*, ed. R. E. Clements, Cambridge 1991, s. 395-415.
- K r a u s s S., *Moriah-Ariel. 5. The Sepulchres of the House of Davidic Dynasty*, PEQ 79(1947), s. 102-111.
- K u c h a r s k i J., *Spocząć ze swymi przodkami. Grzebanie zmarłych w biblijnym Izraelu (Jak rozumieć Pismo Święte 10)*, Lublin 1998.
- L e m c h e N. P., *The Canaanites and Their Land. The Tradition of Canaanites* (Journal for the Study of the Old Testament Supplement Series 110), Sheffield 1990.
- L e m c h e N. P., T h o m p s o n T. L., *Did Biran Kill David? The Bible in the Light of Archeology*, JSOT 64(1994), s. 3-22.
- L e w i s T. J., *Cult of the Dead in Ancient Israel and Ugarit* (Harvard Semitic Monographs 39), Atlanta 1989.
- L e w i s T. J., *Teraphim*, w: *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*, eds. K. van der Toorn, B. Becking, P. W. van der Horst, Leiden 1992, s. 844-850.
- L i v e r a n i M., *Guerra e diplomazia nell'Antico Oriente 1600-1100 a.C.*, Roma-Bari 1994.
- L o r e t z O., *Die Teraphim als 'Ahnen-Götter-Figur(in)en' im Lichte der Texte aus Nuzi, Emar und Ugarit*, UF 24(1992), s. 133-178.
- M a r g a l i t B., *The Ugaritic Poem of Aqht* (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft 182), Berlin 1989.
- M a z a r A., *Archaeology of the Land of the Bible 10.000 – 586 B.C.E.*, New York 1990.
- M a z a r A., *Giloh: An Early Israelite Settlement Site Near Jerusalem*, IEJ 31(1981), s. 1-36.
- M a z a r A., *Iron I and II Towers at Giloh and the Israelite Settlement*, IEJ 40(1990), s. 77-101.
- M a z a r B., *Jerusalem in the Biblical Period*, w: *Jerusalem Revealed. Archeology in the Holy City 1968-1974*, Jerusalem 1975, s. 1-10.
- M a z a r B., *Jerusalem. The Early Periods and the First Temple Period. History*, w: *The New Encyclopedia of the Archaeological Excavations in the Holy Land*, vol. 2, London 1975-1978, s. 698-701.
- M a z a r B., *The Early Israelite Settlement in the Hill Country*, BASOR 241(1981), s. 75-85.
- M a z a r E., *Excavate King David's Palace*, BAR 23(1997), nr 1, s. 51-57, 74.
- M c C a r t e r P. K., *II Samuel* (Anchor Bible 9), Garden City 1984.
- M c L a u g h l i n J. L., *The marzēah at Ugarit. A Textual and Contextual Study*, UF 23(1991), s. 265-281.

- M c L a u g h l i n J. L., *The marzēah in the Prophetic Literature: Reference and Allusions in Light of Extra-Biblical Evidence* (Supplements to Vetus Testamentum 86), Leiden 2001.
- M e n d e c k i N., *Kronika archeologiczna: groby królewskie w Jerozolimie*, RBL 46(1993), s. 188-190.
- M e n d e n h a l l G. E., *The Tenth Generation. The Origins of the Biblical Tradition*, Baltimore 1973.
- M ę d a l a S., *Formy grzebania zmarłych*, w: *Archeologia Palestyny*, red. L. Stefaniak, Poznań 1973, s. 767-797.
- M o o r d e, J. C., *The Rise of Yahwism. The Roots of Israelite Monotheism* (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium 91), Leuven 1997².
- M o o r d e, J. C., *Ugarit and Israelite Origins*, w: *Congress Volume, Paris 1992* (Supplements to Vetus Testamentum 61), Leiden 1995, s. 206-207.
- N a ' a m a n N., *Cow Town or Royal Capital? Evidence for Iron Age Jerusalem*, BAR 23(1997), nr 4, s. 43-47, 67.
- N a ' a m a n N., *Death Formule and the Burial Place of the Kings of the House of David*, Bb 85(2004), s. 247-253.
- N a ' a m a n N., *The Contribution of the Amarna Letters on Jerusalem's Political Position in the Tenth Century B.C.E.*, BASOR 304(1997), s. 157-173.
- N o w o g ó r s k i P., *3000 lat Jerozolimy w kontekście źródeł historycznych i archeologicznych*, CT 68(1998), nr 2, s. 9-16.
- O d e d B., *The Table of Nations (Genesis 10) – A Socio-cultural Approach*, ZAW 98(1986), s. 14-31.
- R a h m a n i L. Y., *Ancient Jerusalem's Funerary Customs and Tombs. Part Two*, BA 44(1981), s. 229-235.
- R e e d S. A., *Jebus (Place)*, w: ABD, red. D. N. Freeman (electronic edition), New York 1997.
- R e i c h R., S h u k r o n E., *Light at the End of the Tunnel*, BAR 25(1999), nr 1, s. 22-33.
- R e i c h R., S h u k r o n E., *The System of Rock – Cut Tunnels Near Gihon in Jerusalem Reconsidered*, RB 107(2000), s. 5-17.
- R i c c i o t t i G., *Dzieje Izraela*, tłum. Z. Rzeszutek, Warszawa 1956.
- S c h m i d t B. B., *Israel's Beneficent Dead. Ancestor Cult and Necromancy in Ancient Israelite Religion and Tradition* (Forschungen zum Alten Testament 11), Tübingen 1994.
- S h a n k s H., *Everything You Ever Knew about Jerusalem Is Wrong (Well, Almost)*, BAR 25(1999), nr 6, s. 20-29.
- S h a n k s H., *Have the Tombs of the Kings of Judah Been Found?*, BAR 13(1987), nr 4, s. 54-56.
- S h a n k s H., *I Climbed Warren's Shaft (But Joab Never Did)*, BAR 25(1999), nr 6, s. 30-35.
- S h a n k s H., *Is This King David's Tomb?*, BAR 21(1995), nr 1, s. 62-67.
- S h a n k s H., *Sprucing Up for Jerusalem's 3000-th Anniversary*, BAR 21(1995), nr 1, s. 59-61.

- S h e a W. H., *The Tomb of David in Jerusalem*, AUSS 34(1996), s. 287-293.
- S h i l o h Y., *Jerusalem. The Early Periods and the First Temple Period, Excavation Results*, w: *The New Encyclopedia of the Archaeological Excavations in the Holy Land*, vol. 2, London 1975-1978, s. 701-712.
- S h i l o h Y., *The Material Culture of Judah and Jerusalem in Iron Age II: Origins and Influences*, w: *The Land of Israel: Cross – road of Civilizations proceeding of the Conference Held in Brussels from the 3rd to the 5th of December 1984 to mark the Twenty – Fifth Anniversary of the Institute of Archeology Queen Elisabeth*, red. E. Lipiński (Orientalia Lovaniensia Analecta 19), Leuven 1985, s. 113-146.
- S h i l o h Y., *The Population of Iron Age Palestine in the Light of a Sample Analysis of Urban Plans, Areas, and Population Density*, BASOR 239(1980), s. 25-35.
- S h i l o h Y., *The Proto – Aeolic Capital – the Israelite Timorach (Palmette) Capital*, PEQ 109(1977), s. 39-52.
- S i m o n s J., *Jerusalem in the Old Testament. Researches and Theories*, Leiden 1952.
- S p a n i e r K., *Rachel's Theft of the Teraphim: Her Struggle for Family Primacy*, VT 42(1992), s. 404-412.
- S t e i n e r M., *It's Not There. Archeology Proves a Negative*, BAR 24(1998), nr 4, s. 26-33, 62-63.
- S t e i n e r R. C., *New Light on the Biblical Millo from Hatran Inscriptions*, BASOR 276(1989), s. 15-23.
- S t o e b e H. L., *Die Einnahme Jerusalems und der Sinnôr*, ZDPV 73(1957), s. 73-99.
- S y n o w i e c J. S., *Początki świata i ludzkości według Księgi Rodzaju*, Kraków 2001.
- Ś l i w a J., *Sztuka i archeologia starożytnego Wschodu*, Kraków 1997.
- T h o m p s o n T. L., *Early History of the Israelite People: From the Written & Archeological Sources* (Studies in the History and Culture of the Ancient Near East 4), Leiden 1992.
- T o o r n, van der, K., *Family Religion in Babylonia, Syria and Israel: Continuity and Change in the Forms of Religious Life* (Studies in the History and Culture of the Ancient Near East 7), Leiden 1996.
- T o o r n, van der K., *The Nature of the Biblical Teraphim in the Light of the Cuneiform Sources*, CBQ 52(1990), s. 203-222.
- T o o r n, van der K., L e w i s T. J., *t'êrâpîm*, w: *Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament*, Bd. 1, hrsg. G. J. Botterweck, H. Ringgren, Bd. 8, Stuttgart 1995, k. 141-145.
- T r o m p N. J., *Primitive Conceptions of Death and the Nether World in the Old Testament*, Rome 1969.
- T s u k i m o t o A., *Untersuchungen zur Totenpflege (kispum) im alten Mesopotamien* (Alter Orient und Altes Testament 216), Neukirchen-Vluyn 1985.
- U s s i s h k i n D., *King Solomon's Palaces*, BA 36(1973), s. 79-105.

- V a r g o n S., *The Blind and the Lame*, VT 46(1996), s. 498-514.
- V i n c e n t L. H., *Le Sinnôr dans la prise de Jerusalem*, RB 33(1924), s. 357-370.
- W a t s o n W. G. E., *David Ousts the City Ruler of Jebus*, VT 20(1970), s. 501-502.
- W e i n f e l d, *The Promise to the Patriarchs and Its Realization: An Analysis of Foundation Stories*, w: *Society and Economy in the Eastern Mediterranean (c. 1500-1000 B.C.). Proceeding of the International Symposium Held at the University of Haifa from the 28th of April to the 2nd of May 1985*, ed. M. Heltzer, E. Lipiński (Orientalia Lovaniensia Analecta 23), Leuven 1988, s. 360-362.
- W h i t e l a m K. W., *The Symbols of Power: Aspects of Royal Propaganda in the United Monarchy*, BA 49(1986), s. 166-173.
- W i l k i n s o n J., *Ancient Jerusalem: It's Water Supply and Population*, PEQ 106(1974), s. 33-51.
- W r i g h t G. R. H., *Ancient Building in South Syria and Palestine*, t. I-II, Leiden 1985.
- W y a t t N., 'Araunah the Jebusite' and the Throne of David, „Studia Theologica” 39(1985), s. 39-53.
- Y e i v i n S., *The Sepulchres of the Kings of the House of David*, JNES 7(1948), s. 30-45.

FROM THE HISTORY OF THE HOLY CITY II:
THE CAPITAL OF THE UNITED STATE

S u m m a r y

Jerusalem as the capital of a state became the Chosen City that was a sacred place for the whole nation. This is why Israeli rulers took care about it so that it would be worth its name. Apart from that, the appearance of the city was to prove the power and the wealth of the kings who ruled it. Numerous buildings – the palace, the Temple, the city walls, the House of Lebanon's Wood had a prestigious character.

However, this kind of the kings' activity used up much of the states' funds, largely contributing to the crisis that took place at the end of Solomon's rule. It resulted in dividing the state into Judah and Israel.

After the United Monarchy had disintegrated Jerusalem lost some of its significance. It became the capital of a small and poor state, since that is what Judah was. Only memories were left of the past years of splendor and power, as the city itself, frequently plundered and several times destroyed, gradually became its own shadow.

Translated by Tadeusz Karłowicz

Słowa kluczowe: Starożytny Izrael, Jerozolima, Salomon

Key words: ancient Israel, Jerusalem, Solomon.